

A társadalmi és tudományos diskurzus hatásai az új vallási mozgalmak kutatására¹

Nemes Márk

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskola

Absztrakt

Az új vallási mozgalmak kutatását célzó, napjainkra már többé-kevésbé kiforrottnak tekinthető dedikált tudományterület kezdeti formái az 1960-as évek amerikai és brit szociológiai és antropológiai értekezéseiben kereshetjük. Az említett felgyorsuló korszak sajátos történelmi eseményei és társadalmi folyamatai, valamint az ezekkel kapcsolatos azóta folyó kutatások felhívják a figyelmet olyan alapvető fogalmak újragondolására is, mint a vallás, vallásosság, spiritualitás, vallásos és közösségi identitás, valamint ezek társfogalmai.

Az ezzel kapcsolatos diskurzusban kerül bevezetésre az új vallási mozgalmak esernyőfogalma is, amely a korszakban megjelenő, formájukban, céljaikban, vagy alkalmazott módszereik tekintetében innovatív vallási jelenségeket szándékozott összefogni minimális közös kategorikus nevezőként. Mindazonáltal az új fogalom bevezetése – amely többek közt a korábban problematikusnak minősített szekta (sect) és kultusz (cult) fogalmakat tervezett felváltani – további diszciplináris és módszertani kihívásokat is eredményezett, melyekre az adott tudományterületek különbözőképpen válaszoltak. Mindezeket tovább komplikálta az ezeket körülvevő társadalmi diskurzus dinamikája, az egyes korábbi fogalmak köznyelvi és szakmai beágyazottsága, valamint a kulturális, regionális és lokális sajátosságok. A konferenciára beküldött kézirat és az ezen alapuló előadás ennek a sokoldalú diskurzusnak egy szegmensét szándékozik általánosan letisztázni, reflektálva a korábbi fogalmak történeti és asszociatív kontextusaira, a témakört tárgyaló diszciplináris és társadalmi attitűdök különbségeire, valamint a bevezetett új fogalom egyes – hosszabb távon kihívásokat jelentő – aspektusaira.

Abstract

The earliest forms of a dedicated scientific field for the study and research of new and emergent religious movements had been established around the early 1960s through the work of prominent American and British sociologists and anthropologists. The aforementioned accelerated era – designated by grand historical events and major social changes –, encouraged social sciences and humanities to reconsider fundamental technical concepts, such as religion itself, religiosity, spirituality, religious communities, and identities (etc.).

The discourse that followed brought about the new umbrella term of new religious movements, with intentions of creating a minimal common categorical framework through which the numerous emergent religious formations could have been collectively regarded. Nevertheless, the term, which was designed to replace the former historically weighed, prejudiced, and thus problematic cult and sect designations, stirred even more intense disciplinary and methodological discourses, to which the respective scientific fields responded quite differently. These issues were further complicated by dynamics in public-, or nonacademic discourses, as well as by the embeddedness of certain terms in societal and academic language. To complicate the issue, each of the utilized terms also had their own particular cultural, regional, and local characteristics.

The submitted manuscript aims to provide an insight into these issues by undertaking a general clarification about a segment of the discourse, reflecting on the historical and associative contexts of the previous terminologies, while also attempting to highlight the differences between various disciplinary approaches, and – to a certain extent – discuss future challenges and prospects for the concept.

1. Bevezetés

Az irányadó nemzetközi szakirodalmak² az 1960-as évektől (de legkorábban a II. világháború végétől) jegyzi azokat a napjainkban is zajló folyamatokat, melyek az elmúlt fél évszázad vallási pluralizálódási jelenségeit katalizálták. Az ún. új vallási mozgalmak – melyekre a hazai szakirodalomban gyakorta új vallásos mozgalmakként, új vallásokként, vagy éppen új vallásmozgalmakként hivatkoznak (Erát 2016; Kabai 2005; Lugosi 2017; Máté-Tóth – Nagy 2008, pp. 9–29; Mikonya – Szarka 2009) – Magyarországon először a szocialista blokk felbomlásával,

tömegesen pedig az 1990-es évek második felével jelentek meg. A hazai valláspiacon újdonságnak számító, mindazonáltal Nyugaton már kiterjedt hálózattal bíró formációk – mint a Család (Family International), Jehova Tanúi (Jehovah's Witnesses), OSHO (Bhagwan Shree Rajneesh spirituális mozgalma), ISKCON (International Society for Krishna Consciousness), Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza (The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints) – populáris nevükön mormononok –, vagy éppen a szcientológia (Scientology) is viszonylag rövid időn belül kis létszámú, de stabil és elkötelezett követőtárbort építettek ki hazánkban. Ennek eredője elsősorban az ezredforduló környékén a Közép-Kelet Európában is megjelenő ún. „nagy vallási és spirituális ébredésben,” (Robbins 1988, pp. 19–24) keresendő, amely a régióban is sajátos vallási, vallásos vagy éppen spirituális igényeket teremtett. Ezekre a frissen megjelenő és újfajta igényekre a fentebb említett vallási mozgalmak több aspektusból is sikeresebben voltak képesek válaszolni, megelőzve ezzel a társadalmilag és történelmileg betagozódott intézményes egyházakat. Az említett új formációk így a korábbinál hatékonyabban és gyorsabban stabilizálták helyzetüket e kezdetben pluralizálódó és Nyugat felé orientálódó társadalmi és vallási piacon.

Természetesen már a gondolatmenet elején szükséges rögzíteni, hogy az új vallási mozgalmak kutatását, valamint e gyűjtőkategóriába sorolt szerveződések irányába mutatott általános társadalmi és nem ritkán tudományos attitűdöket nagymértékben meghatározta – és a mai napig kényszerpályán tartja – a témát körülölelő politikai- és közéleti diskurzus. Ez az állítás hangsúlyosan érvényes hazánkra is, ahol a kollektív identitás megőrzésének és védelmének kérdései (Máté-Tóth 2022) nemzetbiztonsági (Csáki 2018, pp. 285–315) és politikai megfontolások (Lugosi 2017), valamint a rendelkezésre álló kutatói lehetőségek (Török 2017), érdekeltségek és eszközök (Kamarás 1998) egy határozott pályát jelöltek ki az új vallási mozgalmak kutatói és gyakorlóinak számára is. A jelenségcsoportra adaptált korábbi humán- és társadalomtudományi módszertanok, valamint ezek fókusza és nyelvi eszköztára a kezdetektől meghatározta a szakmai diskurzus kereteit, limitálva a lehetséges megközelítéseket és rögzítve egyes kevésbé objektív, vagy akár inherens problémákkal bíró paradigmarendszereket. Mindezeket természetesen e rövid tanulmány nem lenne képes részleteiben tárgyalni – ez terjedelmi és szakmai okokból lehetetlen lenne –, azonban a szerző úgy véli, hogy az alábbi rövid gondolatmenet alkalmas lehet egyfajta szelektív tudománytörténeti áttekintésre és reflexióra.

2. Tisztázás, avagy miről (is) kell beszélnünk?

Az új vallási mozgalmak kutatását célzó – napjainkra már többé-kevésbé kiforrottnak tekinthető – tudományterület kezdeti formáit a korai 1960-as évek amerikai és brit szociológiai, illetve kulturális antropológiai értekezéseiben érdemes keresni (Bellah 1964; Highet 1969; Wilson 1970). Ebben a közegben kerül bevezetésre a napjainkban használt fogalom is (Bruce – Yearley 2006, p. 212; Needleman 2009, p. 220), melyet a korszakban megjelenő újfajta, közösségi célú, sajátosan vallásos jellegű formációk általános megjelölésére alkottak a témakör kutatói. Természetesen fontos már itt hangsúlyozni, hogy az általános és kollektív fogalomalkotási kísérlet már ekkor jelentős zavart okozhatott a túlzott generalizálással. E probléma napjainkra sem oldódott meg teljes mértékben, ahogy a tárgyalt kategória összetettsége és széleskörű diverzitása nem csupán megnehezíti, de egyes szerzők szerint egyenesen el is lehetetleníti (Arweck 2006, pp. 27–35) az univerzális definíciók felhasználását. Mindazonáltal, tekintettel az ember inherens, kategóriákban gondolkodó szemléletmódjára, számos kutató kísérelte meg az új vallási mozgalmak jelenségcsoportját általános definíciók mentén behatárolni. Ezen munkák (Arweck 2006, pp. 8–26; Barker 2004) hasznos hozzájárulásokkal bővítették a rendelkezésre álló ismeretanyagot, mindazonáltal a témakör komplexitásából adódóan gyakorta akaratlanul is aláásták az eredetileg megcélzott átívelő szemléletmódot, megmaradva a túlzott általánosítások szintjén (Barker 1995, 2004). A következő fejezet rész ezen kezdeményezések alapvetéseire

reflektál természetesen a teljesség igénye nélkül. Mindezzel a szerzőnek pusztán két célja van: elsősorban rámutatni számtalan párhuzamosan működő megközelítési és definíciós irány létezésére; másodsorban hangsúlyozni, hogy mindezek a konvencionális vallástudományi fogalmak és megközelítések mentén csupán részleges megértést tudnak nyújtani a kérdéskörre vonatkozóan. Ebből adódóan az új vallási mozgalmak kutatása mindenekelőtt egy sajátos, újszerű nyelvi eszköztárat igényel, amely megköveteli az kutatótól a vallástudományi vagy éppen társadalmi diskurzusból ismert fogalmak és kontextusok rugalmas értelmezését és a hagyományos paradigmák újragondolását, esetleges meghaladását.

3. Megközelítések, kutatói attitűdök

Az 1960-as évektől kezdve a kortárs vallási jelenségeket kutató tudományterületek esetében két jelentősebb megközelítési irány emelendő ki, melyek egymásra épülve meghatározták a fejlődő tudományterület fókuszát és módszertani alappilléreit. Első ezek közül a tárgyspecifikus kutatások csoportja, melyek során a kutató(k) egy adott régióra, témára vagy partikuláris mozgalomra fókuszálva – azt saját közegében, kontextusaiban és léptékeiben – vették górcső alá (Barker 1984; Robbins 1995; Rochford 1997). Ezen megközelítések elsősorban deskriptív és ún. „mélyfúrás-jellegű” analitikus hozzájárulásokkal bővítették a rendelkezésre álló ismeretanyagot. Mindazonáltal önmagukban állva az ilyen kutatások alkalmatlannak minősülnek az új vallási mozgalmak jelenségcsoportjára vonatkozó átfutó tézisek létrehozására. Erre a célra a korábbi kutatásokra alapozó, de fókuszukban szisztematikus léptéket célul kitűző munkák alkalmasak. E második kategóriába tartozó kutatások a rendszerszintű áttekintésen túl, a tematikus és komparatív aspektusokra fókuszálnak (Heelas 1996; Strmiska 2005; Woodhead 2001). A korábbi eredményeket ezáltal szélesebb kontextusukban vetítik rá a posztmodern vallásosság paradigmarendszerére és az ezt körülölelő társadalmi folyamatokra. Az új vallási mozgalmak kutatásának és határainak definiálási kérdésében az előbbi – analitikus és deskriptív – munkák csoportja így tehát szükséges előfeltételként szolgál, míg ezek szintézisével és tematikus diverzifikációjával megszületett második csoport szisztematikus összefoglalói (Bromley 2007, pp. 29–41) végsősoron meghatározzák és keretek közé helyezik a tudományterület tárgyát, kizárva a fókuszából a határterületeken túl elhelyezkedő jelenségeket.

Elsőre talán kontraproduktívnak tűnhet az a gondolat, hogy az NRS (New Religions Studies, avagy az új vallási mozgalmakat kutató tudományterület) apriori feltételezett egy, vagy akár több párhuzamos univerzális definíciót, melyekkel előre behatárolhatta saját fókuszát. Mindazonáltal egy olyan új diszciplína esetében, melyet elsősorban az empirikus tapasztalatok számossága hívott életre (Gallagher 2004, pp. 219–245), a definíciók sokszínűsége és nyitottsága nem érdemes limitáló tényezőként értelmezni. E korábbi helyett a fejlődő diszciplína fókuszát a korábbi vallástudományi fogalmak és paradigmák foglalták keretbe, melyeket az elmúlt hat évtized „mélyfúrásai” ugyan képesek voltak legalább részlegesen revideálni, de a mai napig kihívást jelentenek a kutatási alapok megfogalmazásában. Az NRS munkák révén mindazonáltal olyan konvencionális társadalom- és vallástudományi fogalmak is újraértelmezésre kerültek, mint az abúzus és erőszak (Jacobs 2007), a női szerepek (Palmer 1996), vagy éppen a közösség és az egyén viszonya és dinamikája (Pike 2001). Az új jelentéstartamokkal és kontextusokkal való bővülés rámutat arra, hogy a kortárs vallástudomány további alapfogalmait is szükséges revideálni és esetlegesen újra rajzolni azok határait.

A témakörrel kapcsolatos diskurzust természetesen nem csupán rendszeralkotási fókusz- vagy a tudományterület terminológiai határai mentén, de a diskurzusban résztvevő tudományterületek attitűdjei szerint is érdemes áttekinteni és diverzifikálni. Ezek gyakran egészen más módokon, sajátos korábbi paradigmarendszerekre és prekonceptiókra építve, belső diszciplináris eszköztárral közelítették meg az új vallási mozgalmak komplex jelenségcsoportját. J. Gordon Melton is reflektált ezen különbségekre (Bromley 2007, pp. 6–11), hangsúlyt helyezve a

történettudomány, antropológia és szociológia szerepkörére, melyeket elsősorban primer kutatási eredményeket generáló tudományterületekként dezinált. Melton úgy véli, hogy e tudományterületek produktumai többségükben empirikus információkkal szolgálhatnak, valamint elsődlegesen ugyanilyen minőségű munkákra építkeznek. A végeredmények – legyenek azok deskriptív, komparatív vagy analitikus írások – mindenképpen objektivitásra és teljesség igényére törekvő megközelítéseként jegyzi a szerző. Ezzel szemben az elmetudományok hasonló tárgyú eredményeire az alábbi módon reflektál: „[...] Psychology and psychiatry, on the other hand [...] mainly focuses the mental and emotional state of ‘cult’ members,” [...] typically attaining ‘disapproving perspectives’. [...]” (Bromley 2007, pp. 6–11).

Ezt az álláspontot James T. Richardson is osztja (Reichert et al. 2015, pp. 5–7), rámutatva az elmetudományi megközelítések problematikus gyökerére: a kései ’60-as és korai ’70-es évekből származó, az indokínai háborúi során hazatért korábbi hadifoglyok „visszaprogramozási” (deprogramming) eljárásaira. Az ekkor készült beszámolók és az „kezelések” jegyzőkönyveiből kiderül (Richardson – Introvigne 2001; Zablocki 1997), hogy az alkalmazott módszerek jelentős része mellőzött bármilyen empirikus-klinikai alapot, továbbá ezen „kezelések” után nem fogatosítottak semmilyen longitudinális hatástanalízist, vagy adekvát utókövetést. Az elmetudományok ezen attitűdjének hosszútávú lenyomatai a mai napig észlelhetők a segéd- és társtudományok egyes megközelítéseiben, valamint nem ritkán a közösségi diskurzusban is (A. Shupe – Darnell 2003). A probléma mentén megszülető „deprogramming-argumentáció és vita” később alapként szolgált a ’70-es évektől megjelenő – rendszerint új vallási mozgalmakat is célzó – morális pánikok feltüzeléséhez (Goode – Ben-Yehuda 1994; Richardson – Introvigne 2007, 91-115, 309-331), valamint a kései ’80-as évek „sátánista pánikjához” is (Victor 1993, 27-55, 133-156). Az ilyesfajta „bűnbakképzés”³ (Cohen 2011, pp. 201–234) okozatai között megtalálunk olyan eseteket, mint a nagykorú felnőttek fölötti jogtalan kényszergyámság intézményének elrendelése (Young 2012), vagy éppen a kényszergyógykezelések és erőszakos deprogramming morális és jogi legitimációja (A. D. Shupe et al. 1977; A. Shupe – Darnell 2003). Az utóbbit hagyományosan a cult (magyarul leggyakrabban talán szekta) címkével illetett új vallási mozgalmak tagjaival szemben alkalmazták, melyek során minden esetben egyfajta előfeltételezett radikalizációt, az affiliációval korreláló devianciát, egyéb esetekben ún. „destruktív indoktrinációt” próbáltak ellensúlyozni, vagy visszafordítani. Az alapul szolgáló vádak – mint az agymosás, érzelmi függőség kialakítása, fizikai és mentális leépítés és kényszerített tudatmódosítószer-használat – többségét azóta prominens kutatók cáfolták (Arweck 2006; Richardson – Introvigne 2007). Mindazonáltal szükséges megjegyezni, hogy az olyan kifinomultabb eszközök alkalmazására is mint az érzékszervi túlterhelés vagy impulzus megvonás, a kognitív disszonancia, a peer-pressure, vagy a hatalmi állapot és függőség kialakítása (stb.), valamint ezek fokozatai számos kortárs – nem kizárólag új vallási mozgalmi – kontextusban is jelen vannak. Gondoljunk csak egyes fegyveres erők kiképzése során végzett ún. „személyiség lerombolási és újraépítési” mechanizmusokra, melyek közül talán legismertebbek az amerikai hadseregben 2020-ig alkalmazott „cápatámadás” (Shark-attack), vagy a tengerészgyalogság Hell week-je. Ezek során a résztvevők egy hosszantartó szellemi és fizikai terhelési periódus során újraértékelik saját korábbi szemléletmódjukat és újra pozicionálják önmagukat, felvéve az adott szervezett elkötelezett és abszolút mértékben parancskövető tagjának szerepét.

Mindezekkel együtt az említett mechanizmusok vallási közösségekben való használatára sem nehéz példát találni. Az új vallási mozgalmak alkategóriájában ezek jelenléte evidens, sőt talán még inkább szemet szűrő tud lenni, mint más – kulturálisan jobban beágyazott és ezáltal elfogadottabb – egyházak esetében. A legismertebb ilyen ’deviáns’ gyakorlatokhoz köthető atrocitások és eszkalációik között megtaláljuk az 1978-as Jonestown-i tömeges (ön)gyilkosságot (Chidester 2003), az 1993-as Waco-i ostrom eszkalációját (Robbins 1995), az 1994-es Solar Temple (Mayer – Siegler 1999) és 1997-es Heaven’s Gate tömeges öngyilkosságait (Davis 2000), a Family (ismertebb nevén Children of God) (Lewis & Melton 1994), vagy éppen az

ISKCON (Bogdan – Lewis 2014, pp. 1–9) szexuális visszaéléseit és abúzuseseit. Mindezek némileg legitimálhatják az elmetudományok kategorikus negatív alapattitűdjét az új vallási mozgalmak egészére vonatkozólag. Mindazonáltal a téma összetettsége miatt a tanulmány szerzője ajánlja Lorne Dawson és Aaron Shupe iránymutatását, arra vonatkozóan, hogy ezeket témákat adekvát kritikai távolságtartással és multidiszciplináris megközelítéssel érdemes finomítani, megőrizve a hajszálvékony egyensúlyt az apologetikus megközelítés és a szektasérelmi (cult casualties) attitűdök között (Dawson 2003, pp. 143–167; A. D. Shupe 1980, pp. 59–81).

A témában készült teológiai értekezések esetében hasonlóan kevésbé neutrális szemléletmóddal találkozhatunk. Irving Hexam és szerzőtársai (Hexham et al. 2004; Saliba 1982) kiemelik, hogy ezen írások tipikusan az adott kongregáció doktrinális és morális iránymutatásai alapján, azokhoz igazodva születnek meg. Többségük azonnali jelleggel „heretikus vadhajításoként,” illegitim formációkként – sőt esetekként a vallási kategóriát is megvonva tőlük – utasítja el az új vallási mozgalmak egészét. Az vonatkozó teológiai írások értelmezése során John Saliba egy – az elmetudományi értekezések olvasásához is javasolt – adekvát kritikus távolságtartást javasol (Saliba 1982, 1986, 2003). A jezsuita háttérű kutató külön kiemeli a fenyegetettség és idegenség-érzet hatásait (Saliba 1982), melyek együttesen felelnek az ellenséges attitűdért. Fontos megemlíteni a fenyegetettség értelmezésében, hogy az új vallási mozgalmak jelenségsorozatja az ’60-as évek átformálódó, piaci-jellegűvé váló vallási pezsgésében került előtérbe (Bainbridge et al. 2003; Ellwood 1997). Ezen innovatív formációkról szóló szakmunkák hangsúlyozták – esetlegesen a valóságnál nagyobb nyomatókat helyezve az említett mozgalmak sikeres térnyerésére –, melyek így látszólag jogos fenyegetésként jelenhettek meg a szekuláris attitűdök és individualizmus miatt amúgy is tévesztési krízisbe kerülő konvencionális vallási (és nem ritkán társadalmi) intézményekre.

Mindezekon felül, ahogy korszakra jellemző alapvető társadalmi ellenállás és erőteljes individualista attitűdök (Partridge 2018; Roszak 1995, 1969) fokozatosan aláásták ezen tömegintézmények státuszát, helyt nyertek az olyan további egyéb ideológiai-világnézeti és vallási koncepciók is (Luck 2016, pp. 16–25), mint az alternatív vallásosság, spiritualizmus és kvázi-vallásosság (quasi-religiosity). Mindezeket az NRS tipikusan az NRM paradigma periférikus elemeiként határozza meg, kiemelve a személyes jelleget és alternatív identitásokat nyújtó komplex struktúrákat. Ezen társjelenségek sajátos újdonságai képesek a hozzájuk kapcsolódó új vallási formációkat is ideiglenesen, vagy akár hosszabb ideig népszerű tömegintézménnyé tenni, gondoljunk csak akár a QAnon összeesküvés által katalizált karizmatikus protestáns és neoprotestáns felekezetek térnyerésére 2020 után (Argentino 2022, pp. 257–280). Az involvált tagok bázisát ilyen esetekben az alternatív elképzelések aktívan érdeklődők csoportja jelenti, amely kiegészül az újítás, vagy éppen radikális visszatérés felé forduló millenarista csoportjaival. Az említett határterületi jelenségek így képesek intenzív, személyes vallási élmények generálására, valamint egyéni és kollektív identitásukat kereső ún. seeker-ek (Lofland – Skonovd 1981) számára is komplex, de mégis egyénre szabható és gyorsan változtatható párhuzamos világnézetek és öndefiníciók biztosítására. Szakmai megközelítéssel ezen extrém módon plurális és bricolage (Altglas 2014) jellegű vallásosságok további rendszeralkotási nehézségeket okoztak, elsősorban abból adódóan, hogy a gyakorlók ebben a szisztémában szokatlanul gyorsan képesek megváltoztatni, vagy lecserélni saját vallásos igényeiket és az ezek kiszolgálására létrehozott intézményeket.

3.1. Társadalmi diskurzus és a terminológia kapcsolata

Walter H. Capps a *Religious studies: The Making of a Discipline* c. kötetének végén (Capps 1995, pp. 331–349) megfogalmazza az állítást, miszerint a vallásosságot kutató diszciplínák közös feladata a vallások – szélesebb értelmükben így a vallási jelenségek és határterületeik – objektív leírása és analízise, amely végsősoron mindenkor kultúránk és társadalmunk megértését szolgálja. Ezen tudományterületek képesek olyan körülményeket biztosítani, melyek

garantálják a vallásokkal kapcsolatos békés diskurzust és egyben olyan toleráns közeget is teremtenek, melyben lehetőség nyílik exkluzív állítások ütköztetésére anélkül, hogy az agitáció vagy interpretáció szférái jogtalanul betörnének a diskurzusba. Hasonlóan, az új vallási mozgalmak kutatását célzó NRS (New Religions Studies) tudományterületének nem feladata az adott vallások, vagy vallási jelenségek igazságtartamának fejtegetése (A. Shupe – Kilbourne 1988), – sem vallási mivoltuk megkérdőjelezése. Helyette a tudományterületi együttes elsődleges célja egy sajátos metodológiai agnoszticizmussal felvértezett empirikus alapokon nyugvó objektív diskurzus elősegítése, mely végső soron ezáltal iránymutatást nyújthat jelentős társadalmi feszültségek feloldására, hozzájárulva a pozitív és kölcsönös megértéseléréséhez.

E kérdésekben a tudományos szaknyelv jelentős véleményformáló erővel bír: eredményeinek félreértelmezése képes morális pánikok, vagy akár szektaellenes mozgalmak feltüzelésére is (Introvigne 2000). Mindazonáltal e szféra alkalmas ugyanígy csökkenteni belső társadalmi feszültségeket és kutatási eredmények sorára alapozva helyreigazítani kortárs vallási jelenségek össztársadalmi képét is. A legjelentősebb vonatkozó európai kutatócsoportok évtizedes munkájukkal mára bizonyították, hogy e tudományterület tevékenysége bizonyosan pozitív eredményekkel jár: szakmai és társadalmi szerepvállalással információs bázisként funkcionálhatnak társ- és segédtudományaik számára, valamint a média képviselői, a törvényhozás és politikai döntéshozás szervei felé is. Mindeközben mégis hiteles forrásként jelennek meg az új vallási mozgalmak iránt érdeklődő, vagy éppen az ezek miatt nyugtalan többségi társadalom számára is, egyfajta hasznos feszültségoldó és információs funkciót ellátva és megelőzve esetleges morális pánikok kialakulását vagy az esetleges túlkapaszkodásokat (Richardson – Introvigne 2007, pp. 91–112).⁴

Ahogy fentebb említésre került, minden vallási jelenséghez kapcsolódik egy sajátos nyelvi eszköztár, amely – optimális működés esetén – lehetővé teszi a tárgykör mechanizmusainak és hatásgyakorlásának objektív megfigyelését, sőt képes mindezeket formálni, alakulásukat befolyásolni. Az új vallási mozgalmak esetében sincs ez másképp, azzal a kitételrel, hogy itt a publikus és szakmai diskurzus egymásra való kölcsönhatása még evidensebb. A tudományterület első szakmunkáiban – eredetileg a vallásszociológia alapítóira és teológiai perspektívákra építkezve – Európában tipikusan a szekta (sect), míg Amerikában a kultusz (cult) fogalmak használata vált általánosan elfogadottá (Melton 2004).

Már rövidtávon nyilvánvalóvá vált, hogy ezen fogalmak jelentős történelmi örökséggel és erőteljes negatív konnotációkkal bírnak: egy oldalról a közös fogalmi metszet révén azonos kategóriába kerülhettek kontinensünk francia, német és belga szakirodalmaiban olyan évszázados szekta címkével illetett felekezetek, mint az anabaptisták, vagy az újapostoliak és alig pár évtizedes szerveződések, mint a Church Universal and Triumphant, a szcientológia, vagy a ISKCON. Utóbbiak tudományos, de akár társadalmi-politikai megközelítése is teljesen más fókusz, kontextust és módszert igényelt. Mindez természetesen nem kizárólag tudományterületi és társadalmi-politikai, de felekezeti belső konfliktust is generált. Az érintett történelmi felekezetek részéről egy általános megkülönböztetési igény is megfogalmazásra került, mellyel el akarták választani saját szervezeteiket a frissen megjelenő közösségektől.

Ugyanakkor – elejét véve a további komplikációknak – az empirikus tudományterületek a történetileg és kulturálisan is terhelt fogalom általános kivezetésén fáradoztak. A tárgyalt területeken a jogalkotó részéről mindezen időszakban az egységes jogi keretrendszerben és a fogalmi meghatározásban is megjelentek hasonló értelmezési és gyakorlati problémák (Fautré 1999; LeBlanc 2001). Ahogy az említett fogalmak legkevésbé sem voltak értéktelennek tekinthetők, az ezekkel illetett mozgalmak és formációk – legyenek azok történelmi örökséggel bírók az adott területen, vagy teljesen új formációk – eleve negatív reflektorfény alá kerülnek a társadalmi diskurzusban (Duvert 2004). A devianciára utaló és fenyegetettséget keltő fogalom használata mentén felerősödő xenofóbia hatásai így nem csupán az újonnan megjelenő közösségekre, de akár az évszázadok óta jelen lévő kisegyházakra is kiterjedhettek (Duvert 2004;

Fautre 2004). A hosszútávú károkat és történelmi asszociációkat elkerülendő született meg az új vallási mozgalmak (angolul new religious movements) általános fogalma (Arweck 2006).⁵ A fogalmi tisztázás és a nyelvi fejlődés ebben a kontextusban együttesen egyfajta afázia-terápiás célt is szolgált, feloldva belső feszültségeket és lépéseket téve egy egységes – szakmai és köznyelvi – keretrendszer felé. Természetesen ezen folyamatok más keretek közt és ütemben haladnak különböző kultúrkörökben, azonban általánosan elmondható, hogy a '90-es évek óta zajló egyre erőteljesebb digitalizáció mindezeket képes volt hatékonyan felgyorsítani, terjedésüket hatékonyabbá téve (Aupers – Wildt 2022, pp. 235–260).

4. Záró gondolatok és jövőbeli perspektívák

Mindazonáltal a kortárs vallási és társadalmi folyamatok kutatói számára továbbra is feladatul szolgál a vallásossággal és kontextusaival kapcsolatos fogalmak ismételt áttekintése, valamint ezek kulturális, regionális-lokális értelmezéseinek megjelölése. E feladatnak hatékony formában minden esetben kölcsönösen és összhangban szükséges zajlania: a vallásszociológia és társtudományai ekkor részét képezik a társadalmi diskurzusnak, csakúgy, mint az társadalmi diskurzus a tudományosnak. Reflektálva és hatást gyakorolva egymás eredményeire, ezen óvatoss oda-vissza ható dinamika biztosítja az extrémítások elkerülését. Mindazonáltal egy felgyorsult és turbulens társadalmi diskurzust az akadémia nem minden esetben képes követni, mely ezáltal kiválthat szélsőséges társadalmi vagy politikai reakciókat is. Ilyen helyzetekben a döntéshozók szükségszerűen felhasználják a rendelkezésre álló és bevett – de nem feltétlenül értékeslemleges és rezisztens – fogalmakat, amelyek egyenes útként vezetnek a túl erőteljes, vagy meg nem fontolt hangok erőre jutására (Cohen 2011; Platvoet – Molendijk 1999). Stark és Bainbridge is rámutat arra, hogy szekta (sect) és kultusz (cult) fogalmak alkalmazása által sor kerülhet az új vallási mozgalmak egészének, valamint követőiknek társadalmi marginalizációjára és kriminalizációjára (Stark – Bainbridge 1979, pp. 117–131). E fogalmak használata látványosan morális alapul szolgálhat a továbbá diszkriminációra és ellenséges alapattitűd felvételére (Richardson – Introvigne 2001), melyek együttesen képesek hosszantartó kollektív sebeket okozni az érintett vallási közösségen és az új vallási közösségeket körülölelő társadalmon is (Wessinger, 2022. 09. 13.). Franciaországban és Belgiumban napjainkban is érvényben vannak azok az 1990-es években bevezetett „anticult” törvények, (Duvert 2004; Fautre 2004), amelyek egy kiegyensúlyozatlan és instabil befogadó közeget teremtenek új vallási formációk számára. Utóbbi országban január 24-én egy újabb törvény került bevezetésre, amely lehetővé teszi egyes, korábban személyiségi jogokba ütköző titkosszolgálati eszközök „kultuszellenes” felhasználását (Introvigne, 2023. 02. 01.).

Németországban hasonlóan létezik egy ún. „secte-filter”, amely a potenciálisan destruktív-nak, vagy exploítív-nak minősített vallási és civil szervezeteket gyűjti össze, valamint soft-power eszközökkel hátráltatja ezek terjedését (Introvigne, 2022. 04. 09.). A szekta és kultusz fogalmak más kontextusokban való használatára a napjainkban zajló orosz-ukrán háború során is találunk példát: az orosz katonai és politikai vezetés itt adoptálta a fenti fogalmak negatív tartamait, ezzel legitimálva belső politikai oldalról a katonai agressziót (Introvigne, 2022. 09. 30., 2022. 10. 27.). E folyamat során számos olyan felekezet marginalizációjára is sor került, mint a Jehova Tanúi (Introvigne – Amicarelli 2020; Kravchenko 2018), evanglikál és presbiteriánus felekezetek (Arnold 2019), valamint az ISKCON (Introvigne, 2021. 11. 29.), melyek az Orosz Föderáció területén is jelentős történelmi örökséggel rendelkeznek.

Különös tekintettel a fentebb olvasottakra, ilyen helyzetekben a kutató és tudományos szféra feladata a társadalmi feszültség csökkentése, a témakörben végzett objektív kutatómunka eredményeinek széleskörben való elérhetővé tétele, valamint az fentiekhez hasonló állítások és vádak ellen való aktív felszólalás. Az olyan fogalmak, mint a szekta (sect) és kultusz (cult) társadalmi és szakmai diskurzusból való kivezetése által lehetséges lépéseket tenni egy olyan

plurálisan inkluzív társadalom felé, melyben a korábbi negatív jelzőkkel megbillogozott formációk is aktív és hasznos szerepköröket tölthetnek be, valamint feloldhatnak a homogenitásból és regionális történelmi-kulturális különbségekből eredő konfliktusokat is. Végsősoron az NRS feladata egy ilyen értékmentes fogalmi keretrendszer átvitele lesz, amely a társadalmi konfliktusok és feszültségek csökkentésén túl longitudinális kutatási lehetőségek sorát is meg tudja nyitni, melyek által lehetséges lesz az új vallási formációk és velük kortárs történelmi egyházak objektív és értékmentes összevetése is. Ezen jövőbeli perspektívák pedig végsősoron önmagunk és a minket körülvevő társadalom megértéséhez és produktív irányba való előrehaladásához elengedhetetlenek lesznek.

Bibliográfia

- Altglas, V. (2014): 'Bricolage': reclaiming a conceptual tool. *Culture and Religion*, 15(4), 474–493. <https://doi.org/10.1080/14755610.2014.984235>
- Argentino, M.-A. (2022): Qvangelicalism: QAnon as a Hyper-Real Religion. In F. Piraino – M. Pasi – E. Asprem (Eds.), *Conspiracy theories. Religious dimensions of conspiracy theories: Comparing and connecting old and new trends* (1st ed., pp. 257–280). Routledge.
- Arnold, V. (2019): Russia: 159 known „anti-missionary” prosecutions in 2018. *Forum* 18. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2474 Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Arweck, E. (2006): *Researching new religious movements: Responses and redefinitions*. Routledge.
- Aupers, S. – Wildt, L. de. (2022): Digital Religion. In D. A. Rohlinger – S. Sobieraj (Eds.), *The Oxford handbook of digital media sociology* (pp. 235–260). Oxford University Press.
- Bainbridge, W. S. – Bruce, S. – Finke, R. – Gill, A. J. – Hamberg, E. M. – Jelen, T. G. – A. Olson, D. V. – Pettersson, T. – Stark, R. – Warner, R. S. (2003). *Sacred Markets, Sacred Canopies: Essays on Religious Markets and Religious Pluralism*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Barker, E. (1984): *The making of a Moonie: Choice or brainwashing?* Basil Blackwell. <https://archive.org/details/makingofmoonie003738> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Barker, E. (1995): The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking! *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(3), 287. <https://doi.org/10.2307/1386880> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Barker, E. (2004): Perspective: What Are We Studying? *Nova Religio*, 8(1), 88–102.
- Bellah, R. N. (1964): Religious Evolution. *American Sociological Review*, 29(3), 358–374. <https://doi.org/10.2307/2091480> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Bogdan, H. – Lewis, J. R. (Eds.). (2014): *Palgrave studies in new religions and alternative spiritualities. Sexuality and New Religious Movements* (First edition). Palgrave Macmillan US; Imprint; Palgrave Macmillan.
- Bromley, D. G. (Ed.). (2007): *AAR teaching religious studies series. Teaching new religious movements*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195177299.001.0001> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Bruce, S. – Yearley, S. (2006): *The Sage dictionary of sociology*. Sage.
- Capps, W. H. (1995): *Religious studies: The making of a discipline*. Fortress Press.
- Chidester, D. (Ed.). (2003): *Religion in North America series. Salvation and suicide: Jim Jones, the Peoples Temple, and Jonestown* (Rev. ed.). Indiana University Press; Chesham: Combined Academic.
- Chryssides, G. D. (2001): *Historical dictionary of new religious movements. Historical dictionaries of religions, philosophies, and movements: no. 42*. Scarecrow Press.
- Cohen, S. (2011): *Folk devils and moral panics: The creation of the Mods and Rockers*. Routledge classics. Routledge.
- Csáki, R. (2018): A Szcientológia nemzetbiztonsági vetületei. *Arc És Álarc*, 2(3-4), 285–315.
- Davis, W. (2000): *Heaven's Gate: A Study of Religious Obedience*. *Nova Religio*, 3(2), 241–267. <https://doi.org/10.1525/nr.2000.3.2.241> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Dawson, L. L. (2003): *Cults and new religious movements: A reader*. Blackwell readings in religion. Blackwell.
- Duvert, C. (2004): Anti-Cultism in the French Parliament. In J. T. Richardson (Ed.), *Critical issues in social justice. Regulating religion: Case studies from around the globe* (pp. 41–52). Kluwer Academic/Plenum. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9094-5_3 Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Ellwood, R. S. (1997): *The fifties spiritual marketplace: American religion in a decade of conflict* Rutgers University Press.
- Erát, D. (2016): Új vallási mozgalmak Pécssett: Kutatás az új vallásos közösségekről és tagjaikról Pécssett. *Demográfia és Szociológia Doktorandusz Konferencia, Pécs, Hungary*.
- Fautre, W. (2004): *Belgium's Anti-Sect Policy (Regulating Religion)*. Springer US, pp. 113–125.
- Fautré, W. (1999): *Belgium's Anti-Sect War*. *Social Justice Research*, 12(4), 377–392. <https://doi.org/10.1023/A:1022025326484> Hozzáférés: 2023. 03. 28.

- Gallagher, E. V. (2004): *The new religious movements experience in America. The American religious experience.* Greenwood Press.
- Goode, E. – Ben-Yehuda, N. (1994): *Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction.* *Annual Review of Sociology*, 20, 149–171. <https://www.jstor.org/stable/2083363>
- Hammer, O. – Rothstein, M. (Eds.). (2012): *Cambridge companions to religion. The Cambridge companion to new religious movements.* Cambridge University Press.
- Heelas, P. (1996): *The New Age movement: The celebration of the self and the sacralization of modernity.* Blackwell.
- Hexham, I. – Rost, S. – Morehead, J. (2004): *Encountering new religious movements: A holistic evangelical approach.* Kregel Academic & Professional.
- Hight, J. (1969): *A Sociological Yearbook of Religion in Britain* (Vol. 3). <https://doi.org/10.1177/003803856900300128> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2000): *Moral panics and anti-cult terrorism in Western Europe. Terrorism and Political Violence*, 12(1), 47–59. <https://doi.org/10.1080/09546550008427549> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2021. 11. 29.): *Russia Hit By European Court for Discriminating Krishnas, Unification Church. Bitter Winter.* <https://bitterwinter.org/russia-hit-by-european-court/> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2022. 09. 30.): *Alexander Novopashin: The “Operation” in Ukraine Is a Crusade Against Satanism. Bitter Winter.* <https://bitterwinter.org/novopashin-ukraine-crusade-against-satanism/> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2022. 04. 09.): *Germany and “Cults”: the Federal Administrative Court Confirms “Sect Filters” Are Illegal. Bitter Winter.* <https://bitterwinter.org/germany-and-cults-sect-filters-are-illegal/> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2022. 10. 27.): *Top Russian Security Official Blames “Cults” for the War, Calls for “Desatanization” of Ukraine. Bitter Winter.* <https://bitterwinter.org/russian-official-calls-for-desatanization-ukraine/> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. (2023. 02. 01.): *France Joins China and Russia by Introducing Special Police Techniques Against “Cults”. Bitter Winter.* <https://bitterwinter.org/france-special-police-techniques-against-cults/> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Introvigne, M. – Amicarelli, A. (2020): *The New Gnomes of Zurich: The Jehovahs Witnesses the Spiess Case and Its Manipulation by Anti-Cult and Russian Propaganda.* <https://www.cesnur.org/2020/new-gnomes-of-zurich.pdf> (White paper by Massimo Introvigne and Alessandro Amicarelli). Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Jacobs, J. (2007): *Abuse in New Religious Movements: Challenges for the Sociology of Religion.* In D. G. Bromley (Ed.), *AAR teaching religious studies series. Teaching new religious movements* (pp. 231–244). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195177299.003.0011> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Kabai, V. L. (2005): *Új vallási mozgalmak Magyarországon: az Magyarországi Krisna tudatú Hívők Közösségének intézményesülése* [Thesis manuscript submitted at Budapest Business School (BGE)]. Budapest.
- Kamarás, I. (1998): *Krisnások Magyarországon. Iskolakultúra: Vol. 1. Iskolakultúra Szerk; Tárogató.*
- Kravchenko, M. (2018): *Inventing Extremists: The Impact of Russian Anti-Extremism Policies on Freedom of Religion or Belief. U.S. Commission on International Religious Freedom (USCIRF).*
- LeBlanc, B.-H. (2001): *No Bad Sects in France. Religion in the News*, 4 (3). <https://www3.trincoll.edu/csrpl/RIN-Vol4No3/French%20sects.htm> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Lewis, J. R. (2004): *The Oxford handbook of new religious movements* (Vol 1 & 2). Oxford University Press.
- Lewis, J. R. – Melton, J. G. (1994): *Sex, slander, and Salvation: Investigating The Family/children of God.* Center for Academic Publication.
- Lofland, J. – Skonovd, N. (1981): *Conversion Motifs. Journal for the Scientific Study of Religion*, 20(4), 373–385. <https://doi.org/10.2307/1386185> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Lucas, P. C. – Robbins, T. (2004): *New religious movements in the twenty-first century: Legal, political, and social challenges in global perspective.* Routledge.
- Luck, M. (2016): *Philosophical explorations of new and alternative religious movements* (1st issued in paperback 2016). Routledge Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315600390> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Lugosi, G. (2017): *Szekták, kultuszok, (már nem is annyira) új vallási mozgalmak...: Szciantológia és globalizáció. Eszmélet*, 29(114).
- Máté-Tóth, A. (2022): *Focusing on Wounded Collective Identity: Toward a Regional Interpretation of Religious Processes in Central and Eastern Europe. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42(6). <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2370> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Máté-Tóth, A. – Nagy, G. D. (2008): *Vallásosság, változatok: Vallási sokféleség Magyarországon. Vallás a társadalomban: Vol. 3. JATEPress.*
- Mayer, J.-F. – Siegler, E. (1999): *“Our Terrestrial Journey is Coming to an End”: The Last Voyage of the Solar Temple. Nova Religio*, 2(2), 172–196. <https://doi.org/10.1525/nr.1999.2.2.172> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Melton, J. G. (2004): *Perspective: Toward a Definition of “New Religion”. Nova Religio*, 8(1), 73–87.
- Mikonya, G. – Szarka, E. (2009): *Új vallásos mozgalmak és a pedagógia: Sajátos nevelési problémák az iskolában.*

ELTE Eötvös Kiadó.

- Needleman, J. (2009): *The new religions*. Jeremy P. Tarcher/Penguin. <https://archive.org/details/newreligions00need> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Palmer, S. J. (1996): *Moon sisters, Krishna mothers, Rajneesh lovers: Women's roles in religions* (1st ed.). Syracuse University Press. <https://archive.org/details/moonsisterskrishna0000palm> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Partridge, C. (Ed.). (2018): *High Culture: Drugs, Mysticism, and the Pursuit of Transcendence in the Modern World* (Vol. 1). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190459116.001.0001> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Pike, S. M. (2001): *Earthly bodies, magical selves: Contemporary Pagans and the search for community*. University of California Press.
- Platvoet, J. G. – Molendijk, A. L. (Eds.). (1999): *Studies in the history of religions*. Numen book series, 0169-8834: v.84. The pragmatics of defining religion: Contexts, concepts and contests. Brill.
- Reichert, J. – Richardson, J. T. – Thomas, R. (2015): „Brainwashing”: Diffusion of a Questionable Concept in Legal Systems. *International Journal for the Study of New Religions*, 6(1), 3–26. <https://doi.org/10.1558/ijsnr.v6i1.22186> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Richardson, J. T. – Introvigne, M. (2001): “Brainwashing” Theories in European Parliamentary and Administrative Reports on “Cults” and “Sects”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(2), 143–168. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00046> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Richardson, J. T. – Introvigne, M. (2007): *New Religious Movements, Countermovements, Moral Panics, and the Media*. In D. G. Bromley (Ed.), *AAR teaching religious studies series*. Teaching new religious movements (pp. 91–112). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195177299.003.0005> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Robbins. (1995): *Armageddon in Waco: Critical perspectives on the Branch Davidian conflict*. University of Chicago Press.
- Robbins, T. (1988): The Transformative Impact of the Study of New Religions on the Sociology of Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27(1), 12. <https://doi.org/10.2307/1387399> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Rochford, J. B. (1997): Family Development and Change in the Hare Krishna Movement. *ISKCON Communication Journal*, 101–118. <https://doi.org/10.1093/019515682X.003.0005> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Roszak, T. (1995, 1969): *The making of a counter culture: Reflections on the technocratic society and its youthful opposition* / University of California Press.
- Saliba, J. A. (1982): The Christian Church and the New Religious Movements: Towards Theological Understanding. *Theological Studies*, 43(3), 468–485. <https://doi.org/10.1177/004056398204300305>
- Saliba, J. A. (1986): Learning from the New Religious Movements. *Thought*, 61(2), 225–240. <https://doi.org/10.5840/thought19866124>
- Saliba, J. A. (2003): *Understanding new religious movements* (2nd ed.). AltaMira; Oxford: Oxford Publicity Partnership.
- Shupe, A. – Darnell, S. E. (2003): The Attempted Transformation of a Deviant Occupation into a Therapy: Deprogramming Seeks a New Identity. A paper presented at the 2003 annual meeting of the SSSR/RRA, Norfolk, VA, October 2003. 2003 annual meeting of the SSSR/RRA, Norfolk, VA. https://www.cesnur.org/2003/shupe_darnell.htm Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Shupe, A. – Kilbourne, B. L. (1988): Scientific Research and New Religions: Divergent Perspectives. *Sociological Analysis*, 49(2), 184. <https://doi.org/10.2307/3711012>
- Shupe, A. D. (1980). *New Vigilantes: Deprogrammers anti-cultists and the new religions*. Sage library of social research: v.113. Sage. https://openlibrary.org/works/OL3512345W/The_new_vigilantes?edition=ia%3Anewvigilantesdep0000shup Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Shupe, A. D. – Spielmann, R. – Stigall, S. (1977): Deprogramming: The New Exorcism. *American Behavioral Scientist*, 20(6), 941–956. <https://doi.org/10.1177/000276427702000609> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Stark, R. – Bainbridge, W. S. (1979): Of Churches, Sects, and Cults: Preliminary Concepts for a Theory of Religious Movements. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 18(2), 117–131. <https://doi.org/10.2307/1385935> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Strmiska, M. (Ed.). (2005): *ABC-CLIO religion in contemporary cultures series*. Modern paganism in world cultures: Comparative perspectives. ABC-CLIO.
- Török, P. (2017): Revízió vagy „reformáció”? Magyarországi reflexió az új vallási mozgalmakra és a velük foglalkozó tudományos kutatásra. In E. Sepsi – K. Deres – Á. O. Homicskó (Eds.), *Folyamatos megújulás: Reformáció(k) tegnap és ma: A Károli Gáspár Református Egyetem 2016-os évkönyve* (30-52.).
- Victor, J. S. (1993): *Satanic panic: The creation of a contemporary legend*. Open Court. <https://archive.org/details/satanicpanicrea00vict> Hozzáférés: 2023. 03. 28.
- Wessinger, C. (2022. 09. 13.): The deaths of 76 Branch Davidians in April 1993 could have been avoided – so why didn't anyone care? <https://theconversation.com/the-deaths-of-76-branch-davidians-in-april-1993-could->

have-been-avoided-so-why-didnt-anyone-care-90816 Hozzáférés: 2023. 03. 28.

Wilson, B. R. (1970): Religious sects: A sociological study. (World university library.). Weidenfeld & Nicolson.

Wilson, B. R. – Cresswell, J. (1999): New religions movements: Challenge and response. Routledge.

Woodhead, L. (Ed.). (2001): Religion in the modern world: Traditions and transformations. Routledge.

Young, E. A. (2012): The use of the »Brainwashing« Theory by the Anti-cult Movement in the United States of America, pre-1996. Zeitschrift Für Junge Religionswissenschaft (7), 1–13. <https://doi.org/10.4000/zjr.387> Hozzáférés: 2023. 03. 28.

Zablocki, B. (1997): The Blacklisting of a Concept: The Strange History of the Brainwashing Conjecture in the Sociology of Religion. Nova Religio, 1(1), 96–121. <https://doi.org/10.1525/nr.1997.1.1.96> Hozzáférés: 2023. 03. 28.

¹ A tanulmány, valamint a kutatás a magyar állam által finanszírozott Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült. Támogatásai azonosító: MAEO 2023-24/182827

² Néhány fontosabb enciklopédia és kézikönyv a teljesség igénye nélkül: Arweck (2006); Chryssides (2001); Hammer and Rothstein (2012); Lewis (2004); Lucas and Robbins (2004); Saliba (2003); Wilson and Cresswell (1999); Woodhead (2001)

³ Cohen a „*folk devils*” fogalmat használja.

⁴ Néhány legjelentősebb az európai kutatóműhelyek közül:

(1.) Az Egyesült Királyságban, a King’s College London alatt működő “Information Network Focus on Religious Movements”, avagy INFORM.

(2.) A CESNUR (Centro Studi Sulle Nuove Religioni), amely a Torinói Egyetemen együttműködő civil szervezet. 1988-ban olyan jelentős kutatók hoztak létre, mint Massimo Introvigne, Jean-François Mayer vagy Ernesto Zucchini.

(3.) A Berlinben működő Evangelische Zentralstelle für Weltanschauungsfragen (EZW), amely az EDK (Evangelische Kirche in Deutschland) támogatását élvezi.

⁵ Maga a fogalom párhuzamosan jelent meg a Délkelet-Ázsiával foglalkozó Harry Thomsen és Neill H. McFarland tanulmányaiban (*shin shūkyō*), valamint Robert S. Ellwood és később Jacob Needleman írásaiban az Egyesült Államokban a hippie korszak csúcspontján tapasztalható spirituális ébredésről.